

SZABAD GYÖRGY

A társadalmi szerkezet átalakulásának kérdései az abszolutizmus korában*

A helyes történelmi szintézis sine qua non-ja, bármely történelmi korszak tárgyalásáról van is szó, a társadalmi szerkezet bemutatása. Ha így van általában, mennyivel inkább így van annak a korszaknak tárgyalásánál, amely a feudális szisztémát összeroppantó forradalom bemutatását követi. A feladat kettős, egyfelől ábrázolnia kell, milyen osztályszerkezet bukkant elő a feudális rendi burok szétpattanásakor, másfelől világossá kell tennie, hogy a feudális viszonyok felszámolása és a felszámolás módja miként hat a kapitalista átrétegeződés, csírájukban már korábban is mutatkozó tendenciáira. Maximalista követelés ez? Nem, csak akkor lenne az, ha abszolút számokban kifejezésre juttatandó egzaktságot követelnénk, de pusztán azt kívánjuk, hogy a legfontosabb arányok és a fejlődés félreismerhetetlen tendenciái a rendelkezésre

* Részlet Szabad Györgynek, az abszolutizmus korát tárgyaló magyar történelmi egyetemi tankönyvrész egyik felkért bírálójának 1957. dec. 11-én elhangzott felszólalásából. A felszólalás további részére és a vita egész menetére ld. a Századokban közlésre kerülő beszámolót.

álló statisztikai adatsorok és részletadatok alapján mutattassanak be. Sajnos mindez hiányzik. Azt gondolhatnánk, hogy ha elmaradt is a társadalmi szerkezet átalakulásának, illetve átalakulási tendenciáinak ilyen összefoglaló bemutatása, legalább a részletek kárpótolnak érte, a tankönyv által elvégzett osztályelemzés lehetővé teszi, hogy az olvasó maga vonhassa egybe, aminek csak az összefoglalása maradt el. Azonban ez sem így van. Nemcsak az összefoglaló maradt el, hanem a részletes és helyes osztályelemzés is.

A parasztság vonatkozásában a döntő hiba azzal kezdődik, hogy a szerző megfélekedzik arról a mondatáról (ill. továbbra is csak általánosságként ismételteti, anélkül, hogy kifejtene), amit a korszak tárgyalásának bevezetésében írt: „A korszak harcainak másik nagy mozgatóereje a paraszti tömegek kielégítetlen földigénye volt, amelyet a 48-as jobbágyfelszabadítás korlátozottsága, majd pedig végrehajtásának ellenforradalmi szabályozása továbbra is közvetlenül napirenden tartott.” Noha a fogalmazással sok tekintetben nem tudunk egyetérteni, különösen a „földigényre” szűkítést tartjuk leegyszerűsítésnek, itt még egy alapvető igazság elismeréséről van szó, hogy ti. a parasztságnak a küzdelmei a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának ellenforradalmi szabályozásával függnek össze, továbbá, hogy ezek a küzdelmek döntő fontosságúak a korszak politikai fejlődése szempontjából. Mindebből arra következtethetnénk, hogy a maga helyén sor kerül a döntő fontosságú intézkedések és hatásuk vizsgálatára, ehelyett mindössze néhány általánosságot olvashatunk az úrbéri pátensről és néhány utalást a vele kapcsolatos paraszti mozgalmakra, összesen 13 sort a 31. oldalon, 7 sort a 35. és 9 sort a 49. oldalon, azaz 29 sort és néhány közbeszúrt mellékmondatot tele általánosságokkal és esetleges példákkal, összesen nem egészen fél oldalt a 130 oldalas szövegrészben. Nem szeretem és nem helyeselem a szellemi termékek és arányaik röffel való méricskélését. De azt hiszem, nincs az a történész, aki ebben a két szonettnyi terjedelemben össze tudná foglalni mindazt, ami e bonyolult kérdés bemutatására és magyarázatára szükséges. A XVIII. századot tárgyaló tankönyv részletesen foglalkozik a földesúr-jobbágy viszony alakulásával, az Urbárium-teremtette helyzettel és a belőle fakadó problémákkal, jó alapot teremtve a további tárgyalásra. Az 1790—1849-es kötet is nyomon kíséri a legfőbb kérdéseket, sokoldalú, ha nem is minden oldalú elemzését adva a jobbágy-földesúri viszony felbomlásának. E két tankönyv több ponton még vitatható, de kétségtelenül színvonalas tárgyalását adja e kérdéskörnek. S vajon csökkent-e tárgyalásának jelentősége az abszolútizmus korát illetően? Nem, korántsem. A korábbi szabályozások következményeként, a feudalizmus és a forradalom idején végbement osztályharcok *eredőjeként* korszakunkban megy végbe a jobbágyfelszabadítás végrehajtása, ellenforradalmi újraszabályozás által meghatározottan. Ez az újraszabályozás és a megvalósításával járó osztályharc szabta meg általános elveivel és a községről községre haladó úrbéri perek és birtokrendező eljárások során gyakorlatilag is azt az örökséget, amelyet a parasztság magával hozhatott a kapitalista viszonyok közé. És ennek az elvi és gyakorlati megszabásnak a vizsgálata, nemcsak a feudalizmuskori parasztságtörténet lezárása és értelmezése szempontjából döntő, hanem még inkább döntő a kapitalizmuskori parasztságtörténet szilárd megalapozása számára is. E kérdés tisztázása híján ingatag alapon áll a kapitalizmuskori parasztságtörténet és a kapitalizmuskori mezőgazdaságtörténet bármely szakaszának, a XX. századnak is a tárgyalása. Mi lett volna tehát a tankönyv feladata e kérdéskör kapcsán? 1. Az, hogy ismertesse az úrbéri pátens és a vonatkozó

további intézkedések legfőbb pontjait, valamint az eljárási elveket és gyakorlatot. 2. Viszonyítsa ezeket az intézkedéseket az 1848 tavaszi jobbágyfelszabadító alaptörvényekhez, az azt kiegészítő, a Batthyány-kormány által készített s a végrehajtás teljes kérdéskörét felölelő, Deák által 1848 szeptemberében benyújtott törvényjavaslathoz, az 1848 szeptemberi vonatkozó országgyűlési határozatokhoz, sőt az 1849-es vonatkozó anyagból megismert konkrétumokhoz, amelyeket Barta István foglalt össze. 3. Mindezek alapján vonja le következtetéseit, amelyek, úgy vélem, aligha fognak különbözni attól, amire — szeretném hangsúlyozni — már 1954-ben és azóta is szóban és írásban számtalanszor volt módomban utalni, s aminek lényegét abban lehet összefoglalni, hogy ahol komolyabb eltérés mutatkozik e forradalom alatti végrehajtási határozatok, illetve tervezetek és az abszolutizmus alattiak között, ott ez mindenütt a parasztság kárára, elsősorban az állami kárpótlástól a parasztság által fizetendő megváltás irányába mutató elmozdulás képében jelentkezik. A szerzőnek módjában állna mindezek képesán rámutatni, hogy az abszolutizmus volt az, amely az 1848-as magyar jobbágyfelszabadítást, a korlátjai ellenére leghaladóbbat Kelet-Közép-Európában, olyan reakciós végrehajtási utasítással látta el, amely sokkal nehezebb helyzetet teremtett hazai parasztságunk számára, mint amilyent a forradalom legmérsékeltebb vezető erői által előkészített intézkedések szántak neki. 4. Ezek után kellene foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy magával a jobbágyfelszabadítás végrehajtásával kapcsolatos birtokrendezések hogyan hatottak a parasztság társadalmi szerkezetére. E nagy kérdéskörből hadd utaljak csak két mozzanatra. Engels, amikor a század végén helyes parasztpolitikára akarja tanítani a nyugat-európai munkáspártokat, hosszú idővel a polgári forradalmak lezajlása után is utal arra, hogy a közös határhasználat elvesztésének milyen nagy hatása volt a kisparaszt gazdálkodására. A másik az a figyelmeztetés, amelyet történeti vitákon évek óta unos-untalan hangoztatok: ne feledkezzenek meg a zsellérelleményről! A tankönyvben erről szó sem esik. Szó sem esik arról, hogy a jobbágyfelszabadítás végrehajtása során megtartották az 1836. évi legelőelkülönítési törvénynek azt a megszabását, amely a közös legelőből — annak felosztása esetére — egy házas zsellérnek annyi legelőt biztosított, mint az 1/8 teljes jobbágnak, sőt ezt a megengedőleges elvet kötelezővé tették és kiterjesztették az erdőelkülönítésre is. Ennek eredményeként a házas zsellérség, a magyar parasztságnak több mint felét kitevő hatalmas tömeg territorizálódott, $\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{4}$ holdig terjedő nyomorparcellához jutva. Ennek a ténynek roppant jelentősége van a magyar kapitalizmus fejlődésében. Nem kevésbé járult hozzá ez a nyomorparcella a munkanélküliség *latens* alakjának hallatlan mértékűvé duzzadásához, a munkaerő példátlan olcsóságához, nem kevésbé hatott a szegényparasztság társadalmi tudatára, s nem kevésbé ilyen nyomorparcellás zsellérek kapája nyomán derült új élet az Alföld homokján, szikes pusztáján. A tanyásodás e korszakbeli nagy előretörése is szoros kapcsolatban áll — a Győrffy István által feltárt alapokok továbbhatása mellett — e folyamattal. A legelőelkülönítések nyomán, mintegy varázsütésre egész tanyarendszerek keletkeznek, amint azt pl. Kalocsa környékének kutatása meglepő mértékben bizonyíthatja.

Úgy gondolom az elmondottak (pedig valóban csak a legfőbb mozzanatokra utaltam) jelezhetik, milyen konkrétumokat kérek számon a szerzőtől a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának tárgyalása képesán.

De mindez a parasztság társadalmi szerkezetével kapcsolatos megvilágítani valóknak csak egyik, noha — az adott korszakban — kétségtelenül

döntő fontosságú mozzanata. A jobbágyfelszabadítást követően a földbirtokosok rendre elvonják a parasztközségek, egyes esetekben zsellérközösségek, vagy paraszti bérlőcsoportok kezén levő bérleteket s vagy saját kezelésbe veszik, vagy nagybérlok kezére adják őket, nehogy a parasztok az eljárás során a földekre igényt támaszthassanak stb. Ennek következtében a parasztközségek egész sorát, amelyeknek gazdálkodása nagymértékben a bérleti földre épült, nyomorba sújtja az átalakulás.

Konkréten a parasztság társadalmi szerkezetére a szerző két ponton utal. Az egyik Fényes és Galgóczy adatainak kritikai megjegyzés nélküli átvétele arra vonatkozólag, hogy a jobbágyfelszabadítás küszöbén mint oszlott a parasztság zsellérekre és telkesekre, és a telkes jobbágyságon belül milyen arányok mutatkoztak; a másik „A parasztság felbomlásának kezdetei” c. pont. Ez utóbbiban a szerző elvileg lényegében helyesen ismerteti, mit ért a felbomlás folyamatán. Példái azonban nem minőségi, hanem mennyiségi változásokat mutatnak be, olyan méretűeket, amelyeket a feudalizmus legkülönbözőbb korszakaiból idézhetünk. A szerző azonban e ponton túl is lép a példák szűk körén és joggal mondhatná, hogy teljesíti azt, amit e kérdéskör tárgyalásának kezdetén kívántunk tőle, számadatok szembesítésével törekszik legalábbis a fejlődés tendenciáinak bemutatására. (L. az 1956-os kiadás 36. oldalát.) Vizsgáljuk meg a szerző adatait. 5 holdig 1849 körül 40 ezer parasztes család rendelkezett földdel, mondja a szerző. A baj azzal kezdődik, hogy a 25. oldalon a szerző maga nem 40 ezer, hanem két rovathban összesen 73,993 öt holdnál kevesebbel rendelkező parasztes családot említ. De csak ha tudjuk, hogy ezeken kívül még több mint 770 ezer házas zselléres család, a zselléreltmény elnyerése révén e kategóriába került, akkor mérhetjük fel igazán az összevetendők egyik pólusának gyengéit. De nem sokkal jobb a helyzet a másik póluson sem. A szerző idézi, hogy az egész telkes vagy annál többel rendelkező családok száma 1849-ben meghaladta a 40 ezret, míg a század végén a „hasonló kategóriába” 188 ezer család jut. A kérdés itt rendkívül bonyolulttá válik és az összemérés számos ponton vitatható. Türelmükkel visszaélni nem akarván, ezek közül csak az egyik legdöntőbbet említem meg, azt, hogy a szerző nehezen vehet az egész teleknek megfelelő századvégi kategóriát, amikor az egész teleknek nincs abszolút módon meghatározott terjedelme. A 25. oldalon a szerző az egész telket átlag 30 holdnak veszi. Ez az országos átlagnak nagyjából megfelel. De ha a szerző összevetést akar tenni a parasztság társadalmi szerkezetének két időbeli állapota között, amelyből az egyik hold-szám alapján kategorizált, akkor ez az átlagolással való számítás a legsúlyosabb tévedésre vezet. Mint ismeretes, a Mária Terézia-féle Urbárium által megállapított, s az 1836 : V. tc. által megerősített nagysága az egész teleknek változó, elsősorban megyénként és némileg megyén belül osztályonként. Ennek eredményeként pl. Nyitra megyében volt a szabályozásnak megfelelően olyan egész telek, amely mindössze 23 holdat tett, Bácsban viszont olyan is, amely összesen 61 holdra terjedt. Azaz volt olyan Bács megyei féltelkes, aki többet bírt, mint egy nyitrai egész telkes. Nem is beszélve arról, hogy a legelőelkülönítés, amelyet az összevetésben a szerző teljesen mellőzött, nemcsak a telek abszolút terjedelmét növelte meg, hanem — tekintettel az alföldi nagy illetményekre — ezeket a különbségeket méginkább megugratta. Így a féltelkesek és a fél- és egésztelek közöttiek egy része átkerült abba a kategóriába, amellyel a szerző már a falusi burzsoáziát egyeztetgeti. A jelenlegi módszerű egybevetés tehát mindkét póluson többel, mint a pontosság hiányá-

val küzd. Úgy gondolom, hogy a kritikára maga a megesett hiba is mindig elég indokot teremt, mégis utalni szeretnék arra, milyen módon látom megoldhatónak e folyamat bemutatását. Mindenekelőtt sokkal konkrétabban kellene beszélni a parasztság kétoldalú árukapcsolatainak megbővüléséről. A proletarizálódás jól dokumentálható példái mellett be kellene mutatni a burzsoázia soraiba való felemelkedés konkrét eseteit is. Szembesíteni kellene egymással a különböző szinten álló paraszti üzemeket, a stagnálás és előretörés energiáinak szemléltetésére. Számszerű összevetéseket is tehetünk a fejlődési tendenciák bemutatása érdekében, de a modern területmértéket adó statisztikákat sikerrel csak akkor vethetjük egybe a teleknagyság szerinti kimutatást adó korábbiakkal, ha ezeket a megyei és megyéken belüli osztályozási különbségek tekintetbevételével területmértékre átszámítottuk, és figyelembe vettük a határhasználat módjában beállott változásokat, értve itt a közös határhasználat felszámolásának vagy fenntartásának kérdését éppen úgy, mint a művelési technikában bekövetkező és a réteghatárokat történetien változóvá tevő fejlődési mozzanatokát. A proletarizálódás tendenciáinak érvényesülését viszont kitűnően lehet dokumentálni a század második felének statisztikái alapján, már annak bemutatása révén is, hogy a proletárkategóriák lélekszámának növekedése, a természetes szaporulatban mutatkozó különbségeket is messze meghaladó módon múlja felül minden más kategória és az összalakosság növekedésének ütemét.

Tisztelt Vitaülés! Elnézésüket kell kérnem ezért a hosszú kitérőért, tettem ezt a kérdés fontossága miatt, de azért is, mert ezzel is dokumentálni akartam, mennyire tévesek azok az imitt-amott még felbukkanó nézetek, amelyek a történészmunka újkori leegyszerűsödéséről szólnak. Hangsúlyozni szeretném, mindaz, amit mondtam, csak néhány fő mozzanatában jellemezheti nemcsak a parasztság abszolutizmuskori történetét általában, hanem társadalmi szerkezetének tárgyalását is. A társadalmi szerkezet további elemeinek vizsgálatára vonatkozó észrevételeimet kénytelen vagyok rövidre fogni. Szeretném hangsúlyozni, hogy míg a parasztság társadalmi szerkezetének vizsgálata kapcsán úgy hiszem indokoltan szólhattam történetkutatásunk vonatkozó eredményei számbavételének hiányosságáról, addig az elkövetkezőkben többnyire olyan kérdések rövid felvetésére kerül sor, amelyekkel kapcsolatban történetírásunk még alig nyilvánította álláspontját, és elhanyagolásuk ódiomát nem lehet egészen a szerzőre hárítani.

Az ipari munkássággal foglalkozó alponthoz kérdésünk vonatkozásában arról esik szó, hogy létszáma a vizsgált korszakban erősen megnő, döntő része még kisüzemi munkás és jelentős számú közöttük a nemzetiségi. Erősen hiányzik azonban annak tárgyalása, hogy milyen társadalmi rétegekből gyarapodott a munkásság, hogy a nyilván legnagyobb tömegeket adó agrár-proletárokat az ipar közvetlenül vagy a városi napszámoslét közvetítésével szívta-e fel (megítélésem szerint ez utóbbinak igen nagy szerepe lehetett), hogy a műhely vagy a gyár volt-e elsősorban iskolájuk stb. Tárgyalatlan az a kérdés, hogy mi volt az oka a kétségtelenül jelentékeny magyar kisipari szakmunkásexportnak, amikor gyáripari szakmunkáshiány volt és jelentős mérvű gyáripari munkásimport folyt, azaz annak a kérdésnek a vizsgálata, miért volt olyan korlátozott a szakmunkás-vándorlás a hazai kisipar és nagyipar között.

A hazai polgárság társadalmi szerkezetének problémáit „Az ipari burzsoázia kialakulásának kezdetei” c. pont érinti csupán. Tulajdonképpen

nem is az ipari burzsoázia, hanem a nagyipari burzsoázia kialakulásáról van szó, arról a három útról, amelyen ez a kialakulás — történeti irodalmunk ismert vizsgálatai szerint — végbement. Másról sajnos nem esik szó. Nem esik szó a polgárság összetételének fő vonásai közül arról, hogy a nagykereskedő réteg még elsöprő számbeli fölényben van a nagyipari burzsoázia felett, hogy maga az egész nagyburzsoázia számbelileg töredéke a kis- és középpolgárságnak, amelyen belül viszont a kisiparos polgárság létszáma többszöröse a kis- és középkereskedő rétegnek. Nem hallunk a polgárság egy részének az 1860-as években már jelentkező territorizálódási folyamatáról és ennek kapcsán a birtokos osztályba tagozódás kezdeteiről.

Teljesen tárgyalatlan az összetétel más vonatkozásban is. Nem hallunk arról, hogy a kapitalista korszak polgársága is — a korábbi fejlődés következtében — zömében német és zsidó eredetű. Hadd tegyek itt egy közbevető megjegyzést. Ha van történeti kérdés, aminek a vizsgálata már régóta nem tűr halasztást, akkor az a hazai zsidóság gazdasági-társadalmi fejlődésének története. Halaszthatatlan ez a történettudomány immanens tudományos feladatainak megoldása szempontjából, de halaszthatatlan a történettudomány másik feladata, a valóság megismertetésén alapuló helyes társadalmi tudat kialakításának szolgálata szempontjából is. Tarthatatlan, hogy a hazai zsidóság történetét úgy kerülgetjük tudományban és történetoktatásban egyaránt — noha a kapitalista fejlődés tárgyalása minduntalan felveti —, mint a tragikusvégű megtévedt fiú emlegetését a tisztos polgári házban, akire mindenki gondol, de akiről senki sem beszél. Visszás és lehetetlen helyzet ez, de még mindig jobb, mintha tudományosan megalapozatlanul szólnánk felőle. Márpedig jelenleg szinte csak ezt tehetnénk. Annnyira csak a lélekmérgező szándék, publicisztikai kalandorság, pro és kontra tudománytalan kapkodás jellemezte eddig ennek a kérdéskörnek „történeti” tárgyalását, hogy régóta itt az ideje a rendszeres anyagfeltáráson alapuló, szigorúan tudományos, monografikus részletvizsgálatoknak, majd a mindezek alapján készülő szintetizáló fejlődéselemzéseknek. Hogy ez a munka sikerrel járjon, ahhoz idő kell, komoly erőfeszítés és még valami — nagy önfegyelem abban a tekintetben, hogy amíg tudományosan egzakt eredményekre nem jutunk — továbbra is a kérdéskör történeti vizsgálatára gondolok —, részleteredményeinket ne vigyük a tudomány csarnokain kívülre. Semmi sem lenne károsabb, mint részleteredmények ismeretterjesztésével kavarni fel a kérdést, míg a probléma egészének megoldására történettudományi vonatkozásban képtelenek vagyunk. Hogy ez ne jelentsen végtelen időt, az csak rajtunk múlik.

Megközelítően sem ilyen bonyolult, de ugyancsak sok kutatómunkát igényel a hazai német polgárság újkori fejlődésének vizsgálata is. Nem kívánom ettől a tankönyvtől sem, különösen ha a közelebbi jövőben készülné el, hogy a magyar polgárság ilyen összetételéből következő valamennyi problémát vizsgálatába vonja. De egy kérdés — úgy vélem — máris tüzetesebb elemzést érdemel. Az a kérdés, hogy a magyar polgárság zömében német és zsidó eredetének milyen szerepe volt abban, hogy a birtokos nemesség a feudalizmus felszámolása után olyan kiterjedten tudta nemcsak kezében tartani a politikai vezetést, hanem védelmezni a feudális eredetű birtokmegosztást, vagy pl. egy korszakbeli kisebb kérdést véve, a feudális italmérési monopóliumot. Megítélésem szerint ugyanis nemcsak arról van szó, hogy ez a polgárság eleve feszélyezett volt a volt uralkodó osztályokkal szemben, hanem a birtokos nemesség ki is használta az adott helyzet előnyeit és e polgárságnak minden

antifeudális megmozdulását (teszem azt az italméresi monopólium vagy a birtokfogalom korlátozása ellen irányulókat), amelyeket ez persze a saját érdekében kísérelt meg, de amelyek objektíve a népi tömegek előretörésének is némileg szélesebb kaput nyithattak volna, aránylag könnyen verhetette vissza. „nemzeti” vagy „keresztény” pozíciók védelmének minősítve saját osztálypozícióinak védelmét, és e jelszavakat átkiabálva a polgárság feje felett az iránta fogékony népi tömegeknek. Ellentétben nyugattal, ahol a polgárság a feudális maradványokat — a polgári forradalmak lezajlása utáni maradványokra gondolok — a népi tömegek segítségével számolhatta fel legalábbis lényegében, nálunk az adott helyzetben a polgárság képtelen volt erre. Felső rétege így könnyen leválaszthatóvá vált bebocsátást nyerve a megmaradt feudális vár gazdasági udvarára, a „várurak és gyárurak” (Lukács Móric 1840-es évekbeli szavai) szövetsége jegyében. A kispolgárság kívülrekedt tömegében pedig a néptömegekkel való összefogás szükségességének felismerése csak akkor kezdett ébredni, amikor — a tömegek forradalmasodása következtében — ennek feltételeitől, zömében legalább maga is rettegett már.

A birtokos nemesség politikai vezetőszerpének kérdése nincs kielégítően sem felvetve, sem magyarázva a tankönyvben. Magáról a tényről — ismételt általánosságokban mozgó hangsúlyozása ellenére — még annak konkrét összefoglalása sem jutott a tankönyvbe, amit — pl. az országyűlés társadalmi összetételét illetően — Lakatos Ernő nyomán már a korábbi történetírás hangsúlyozott. Nincs szó arról, amit az előzőekben fejtegettünk, ti. hogy a polgárság helyzete és szerepe hogyan járult hozzá a birtokos nemesség politikai monopóliumának fenntartásához, még kevésbé annak elvi vizsgálatáról, hogy a polgári forradalom nemesi vezetése, aminek okait olyan sokoldalúan elemezte marxista történetírásunk, milyen következményekkel járt történetünk kapitalista korszakára, megítélésünk szerint nem kevésbé azzal, hogy a birtokos nemességnek a nemzeti küzdelemben szerzett „gloire”-ja és a társadalmi átalakulásban betöltött szerepe, ill. az az iránti illúziók csak akkorra tépázódtak meg, amikor már ismét kezébe tudta venni a politikai vezetést.

A nemesség társadalmi összetételének elemzése már az előző tankönyvnek is viszonylag gyenge pontja volt, jól tükröztetve történetírásunk általános gyengéit e vonatkozásban. A jelen tankönyvszöveg, amelynek feladata lenne a birtokos nemesség bomlásának és az új polgári és paraszti elemeket is magába olvasztó birtokos osztály kialakulása kezdeteinek rajzát adni, sajnos sokkal kevesebbet nyújt ennél is. Adatokat pusztán a forradalom előtti helyzet ábrázolására szolgáltatt, amelyek a dolog természeténél fogva igen határozatlanok, s ezért nincs is szándékomban kárhozatni a szerzőt. Mindössze egy megjegyzésem van: az, hogy a feudalizmus viszonyai között — és ez a feudális birtokosság megosztási vizsgálatának, bármely feudális korszakról legyen is szó, ábecéje — két tényező vizsgálata elengedhetetlen: 1. mennyi az allódiium, 2. milyen számú jobbágytelek és zsellértelek adózik és robotol a birtokos nemes számára, azaz a járadékviszonyok vizsgálata. A szerző a kategorizálásban ezt a második tényezőt nem veszi figyelembe, és így eleve elejti annak lehetőségét, hogy a birtokos nemesség társadalmi szerkezetében a jobbágyszabadító forradalom okozta változások egyik alapmozzanatát tekintetbe vehesse. Ti. egészen másként érte a jobbágyfelszabadítás azt a birtokos nemest, akinek tekintélyes allódiiuma volt, ami a jobbágyfelszabadítás után a legelőilletménnyel megbővülve polgári magánbirtoka lett, mint azt, aki esetleg jobban élt nála a forradalom előtt, mert többszörös volt az úrbéres

jövedelme, de nem vagy alig volt allódiума és polgári magánbirtokává esetleg csak néhány hold kert a kuria körül és a legelőjárandóság változott. Ez az egy mozzanat maga is földrengésszerűen hatott a birtokos nemesség forradalom-előtti társadalomszerkezetére. (Nem kevésbé járult ez hozzá a dunántúli és felvidéki birtokos nemesség már korábbi szemléletbeli különbségeinek továbbfejlődéséhez.)

További tényező, amelynek a birtokos nemesség társadalmi szerkezetére gyakorolt hatása kimaradt a vizsgálódás köréből — az árutermelés. Az árutermelés nemcsak a parasztság bomlásának fő tényezője, hanem a nemesség bomlásának is alapvető mozzanata. Lényegében — és ez ismét történetírásunk által általánosan elhanyagolt szempont — amióta a birtokszerzés feudális útjai (adományozás, foglalás) bezárultak, a birtokos nemességen belüli minden lényeges társadalomszerkezeti változás közvetve vagy közvetlenül az árutermelésre vezethető vissza. A birtokforgalom feudális gátjai némileg korlátozták ennek érvényesülését, ha bonyolult módon mégis övé volt a főszerep, akkor is. 1849 után megváltozott a helyzet, az ösiség felszámolásával, a birtokrendezés végrehajtásával (a hitbizományok kivételével) a földbirtok nyíltan is az áruforgalom tárgyává vált. A moratórium feloldásával felelevenedő régi adósságok és a közteherviselés még fokozta a bomlási folyamatot. Az 1850-es évek hatalmas agrárkonjunktúrája, amelyet egyébként oly kevésbé jellemz a szöveg és az 1860-as évek természeti csapásai is ebben az irányban hatottak. Sőt bizonyos fokig ebbe az irányba hatott a kármentesítés is, amellyel a jobbagyfelszabadítás végrehajtásával foglalkozó rész terjedelmének háromszorosában foglalkozik a szöveg. Persze igen kevésbé azáltal hatott így a kármentesítés, amit a szerző Szekfű Gyula nyomán emel ki, hogy ahol sok volt a nagybirtok, ott politikai okok miatt kaptak magasabb kulcs szerinti térítést, mint a jellegzetesen középbirtokos megyékben (nem kétséges ugyanis, hogy Nyugat-Dunántúlon egy telek valóban nagyobb feudális jövedelmet nyújtott, mint a Tiszántúlon, ami magyarázza a magasabb kármentesítést), hanem amiatt, mert a jól álló birtokokos kivárhatták kamatozó, s így a várakozásért kárpótlást nyújtó kötvényekkel, míg az 1860-as években a kötvények elérték névértéküket, míg a lecsúszófélben levők, amint az 1850-es évek derekán kézhez kapták papírjaikat, tömegesen dobták piacra azokat 20—30%-os árfolyamvesztéssel. A kármentesítés kérdésével kapcsolatos a szerző egy megjegyzése, ill. átvétele, amit nem lehet szó nélkül hagyni. Bernát Gyula megállapítását véve át, a szerző arról ír, hogy „a megváltandó úrbéri telkek értéke 700 millió forint körül mozgott”, azonban a nemesség összesen csak 310 milliót kapott. Sajnos nem vette észre, és e téren nem áll egyedül marxista történetírásunkban, hogy Bernát itt a reformkori konzervatívok érveit melegítette fel, akik kárpótlásul az úrbéri telkek teljes forgalmi árát követelték, szemben Deákkal és Kossuthtal, akik unos-untalanul magyarázták, hogy a földesúrnak csak az elveszett járadék kárpótlására van jussa.

Az eddigiek során arra mutattunk rá, hogy a nemesség társadalomszerkezetének átalakulásában a jobbagyfelszabadítás megrázkódtatásának különböző mértékű hatása és az árutermelés bomlasztó szerepe érvényesült. Vegyünk ehhez, több) mellékest most elhanyagolva, még egy — a tankönyvben teljesen említetlen — tényezőt a legfontosabbak közül. A rendi kiváltságok megszűnésére gondolok, amelynek következtében a lakosság többi elemeitől éppen csak kiváltságai révén különböző hatalmas tömege a mezővárosi és falusi iparos nemességnek és parasztsorú nemességnek tagozódik a városi és falusi társa-

dalomba, éppen a deklasszáció következtében jelentős politikai szerepváltozással. Míg 1848 előtt épp a deklasszációtól félve a reakció eszközei, most a deklasszáció után, az ellenzék bástyái. Ezzel már új tárgykörben vagyunk, annál a kérdésnél, hogyan hatott a társadalmi szerkezet átalakulása a politikai felépítményre.

Összefoglalva a társadalomszerkezeti kérdéskörrel kapcsolatos megjegyzéseimet, felteszem még egyszer a kérdést: mit hiányolok? Úgy hiszem, válaszolhatok így: hiányolom azt, hogy sem részletezve, sem összefoglalóan nem kapunk képet a feudális társadalmi szerkezet, a mélyből a felszínre először e korszakban bukkanó kapitalista átrétegződési folyamatának tényezőiről és menetéről.